

Dying Prepared in Medieval and Early Modern Northern Europe, ed. Anu Lahtinen, Mia Korpiola, Leiden–Boston, 2017, Brill, ss. 256, The Northern World. Nord Europe and the Baltic c. 400–1700 AD, vol. 82

Celem autorów recenzowanego zbioru było przeanalizowanie sposobów, w jakie ludzie przygotowywali się do śmierci w średniowiecznej i wczesnonowożytnej Europie Północnej. Badacze starali się odpowiedzieć na pytania, na ile przygotowania te były podyktowane przekonaniami religijnymi lub społecznymi i ekonomicznymi, na ile efektem dostosowania nauczania religijnego do lokalnych warunków, z uwzględnieniem zróżnicowania rytuałów towarzyszących przygotowaniu do śmierci oraz zasad prawnych dziedziczenia w różnych regionach Szwecji (Dalarna, Upplandia).

Książka obejmuje okres od średniowiecza do wczesnej nowożytności, co umożliwia analizę zmian religijnych w długim okresie. Wprowadzenie, zatytułowane „Preparing for a Good Death in Medieval and Early Modern Northern Europe” (s. 1–17), przygotowały Anu Lahtinen i Mia Korpiola — badaczki raczej nieznanne czytelnikom polskim, więc na wstępie wypada przedstawić ich sylwetki.

Anu Lahtinen jest fińską historyczką kultury i antropologią kulturowej. Karierę naukową rozpoczęła na Uniwersytecie w Turku w Finlandii. Obecnie wykłada historię fińską i nordycką na Uniwersytecie w Helsinkach. Specjalizuje się w historii kobiet, kulturze i historii społecznej XIV i XV w. Badała m.in. więzi rodzinne szlachty w XVI w. oraz historię fińskiej edukacji, „kulturę usług i darów” (*the gifst*). Tematem jej rozprawy doktorskiej była rola kobiet pochodzących ze szlachty fińskiej w późnym średniowieczu¹. Jest członkiem redakcji magazynu historycznego „Historiallinen Aikakauskirja” („Journal of History”) od 2011 r. i redaktorem naczelnym tego czasopisma od początku 2016 r. oraz

¹ *Sopeutuvat, neuvottelevat, kapinalliset — Naiset toimijoina Flemingin sukupiirissä 1470–1620* (Przystosowane, negocjujące, zbuntowane — kobiety działające w kręgach rodziny Flemingów 1470–1620), Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Fińskie Towarzystwo Literackie), Helsinki 2007.

(m.in.) członkiem założycielem International Society for Cultural History (Międzynarodowego Stowarzyszenia Historyków Kultury) od 2007 r. oraz członkiem Turku Centre for Medieval and Early Modern Studies (Centrum Badań Średniowiecza i Wczesnej Nowożytności na uniwersytecie w Turku) od 2010 r.

Mia Korpiola wykłada historię prawa na wydziale prawa Uniwersytetu w Turku a jej badania koncentrują się głównie wokół historii prawa Szwecji i Finlandii w perspektywie porównawczej. Zajmowała się zwłaszcza prawem rodzinnym, karnym i zagadnieniem zawodu prawnika poczynszy od średniowiecza z uwzględnieniem kontekstu kulturowego².

Recenzowana książka nie jest jedyną wspólną publikacją badaczek. W 2018 r. przygotowały także wspólnie pracę zbiorową z zakresu zbliżonej problematyki: *Planning for Death. Wills and Death-Related Property Arrangements in Europe, 1200–1600* (wydaną przez Wydawnictwo Brill w serii *Medieval Law and Its Practice*, t. 23), dotyczącą pośmiertnych transakcji majątkowych na podstawie legatów testamentarnych z kilkunastu krajów Europy (Anglii, Polski, Włoch, południowego Tyrolu i Szwecji). Zawiera ona eseje kilkunastu autorów z różnych państw, którzy doszli do wspólnych (skądinąd oczywistych) wniosków, że w ramach ogólnych ram prawnych podziałów majątku po zmarłym wyznaczanych przez prawo stanowione i praktykę zwyczajową, osobiste preferencje i strategie sukcesji sprawiały, że ludzie mogli planować zabezpieczenie rodziny na wypadek swej śmierci za pomocą różnych środków prawnych, jak umowy małżeńskie, zapisy i rozmaite warianty zmiany dziedziczenia poprzez wykluczenie lub dodanie spadkobierców. Podczas gdy w historiografii polskiej największą wagę przywiązuje się do analizy tekstów testamentów i legatów testamentarnych pod kątem wyznaniowym i społecznym, autorzy artykułów zamieszczonych w recenzowanym tomie analizują te źródła z punktu widzenia prawnego – nie tylko pod względem formalnym, ale także omawiając towarzyszące ich powstawaniu nieformalne pertraktacje potencjalnych spadkobierców przed zgonem spadkodawcy. I tak np. terminy spisywania aktów prawnych dotyczących spadkobrania sugerują, według ustaleń skandynawskich badaczy, że chociaż niektórzy spadkobiercy w kwestiach spadku porozumiewali się przezornie z wyprzedzeniem, to inni włączali się w procedury dziedziczenia dopiero w momencie zgonu testatora, traktowanego jako wydarzenie nagłe i niespodziewane.

Skrócone omówienie książki *Planning for Death* wydawało się uzasadnione, ponieważ recenzowana praca *Dying Prepared in Medieval and Early Modern Northern Europe* jest do niej zbliżona zarówno pod względem formy edytorskiej, jak i metodologii. Zasługuje ona na uwagę choćby z uwagi na szeroki zakres czasowy,

---

² Ostatnio opublikowała np. tekst *Souls in the Balance. Archangel Michael, the Weighing of Souls, and Its Imagery in Late Medieval Swedish Wall Paintings* (Dusze na wadze. Archanioł Michał, ważenie dusz i jego obrazy w późnośredniowiecznych malowidłach szwedzkich) w pracy zbiorowej pt. *En mänsklig rättshistoria. Vänbok till Carl Gustaf Spangenberg* (Ludzka historia prawna. Książka przyjaciel dla Carla Gustafa Spangenberg), wydanej w 2019 r. w Uppsali (red. M. Dahlén, M. Kumlien).

umożliwiający prześledzenie ewolucji teorii i praktyki przygotowania do śmierci od czasów pogańskich do katolicyzmu oraz od katolicyzmu do reformacji – okresach, które zbyt często są sztucznie rozdzielane w badaniach historycznych. Walorem książki jest międzynarodowy skład Autorów, reprezentujących różne dyscypliny badawcze, ale w większości piszących z perspektywy antropologicznej. Jest to perspektywa odmienna od najczęściej spotykanej w Polsce, gdzie tematyką śmierci zajmują się głównie literaturoznawcy³, a badania koncentrują się na „staropolskiej” specyfice podejścia do śmierci „Sarmatów”, bez podejmowania próby ujęć porównawczych.

Z perspektywy czytelnika polskiego, podstawową wartością publikacji pod redakcją Lahtinen i Karpioli jest prezentacja nieznanych u nas źródeł i badań praktyk przygotowania do dobrej śmierci w krajach skandynawskich, w których dominował luteranizm – w odróżnieniu od polskich opracowań dotyczących sztuki umierania niemal wyłącznie z perspektywy katolickiej.

Bardzo wartościowe jest krótkie, lecz kompetentne omówienie we wstępie podejścia do śmierci i zbawienia z punktu widzenia teologii luteranckiej w porównaniu z doktryną katolicką (s. 2–4), co implikuje odniesienie się do roli dobrych uczynków i wolnej (bądź niewolnej) woli (s. 5), które stanowi niezbędne wprowadzenie w tematykę kolejnych tekstów. Niesłychanie istotne wydaje się także zwrócenie już na wstępie uwagi, że rozpowszechnienie chrześcijańskiego nauczania o przygotowaniu do śmierci przyczyniło się do „europeizacji”⁴ (s. 6). Wartościowy jest także *passus* dotyczący zmiany relacji między życiem i śmiercią w omawianym okresie (s. 7–9), od średniowiecznej wiary, że o zbawieniu decydują ostatnie chwile życia *denata* na łożu śmierci – propagowane notabene w polskich poradnikach dobrego umierania jeszcze w końcu XVII w.⁵ – do społecznej akceptacji tezy, że do dobrej śmierci przygotowuje całe (dobre) życie (zob. niżej: Otfried Czaika).

Na omawiany tom składa się siedem artykułów monograficznych, których autorami są: Kirsi Kanerva, *Restless Dead or Peaceful Cadavers? Preparations for Death and Afterlife in Medieval Iceland* (s. 18–43); Cindy Wood, *William Wykeham, Bishop of Winchester (1366–1404) and His Preparations for Death* (s. 44–64); Mia Korpiola, „*At Death's Door*”. *The Authority of Deathbed Confessions in Medieval and Early Modern Swedish Law* (s. 65–104); Dominika Burdzy, *The Concern for Salvation in the Cities of Lesser Poland in the Sixteenth Century* (s. 105–123); Anu Lahtinen, *Death with an Agenda. Preparing for an Aristocratic Death in Reformation Sweden* (s. 124–141); Otfried Czaika, *Dying Unprepared in Early Modern Swedish Funeral Sermons*

---

³ Np. M. Włodarski, *Ars moriendi w literaturze polskiej XV i XVI w.*, Kraków 1987; A. Nowicka-Jeżowa, *Sarmaci i śmierć. O staropolskiej poezji żałobnej*, Warszawa 1992; B. Rok, *Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej*, Wrocław 1995.

⁴ Z odwołaniem do książki Roberta Bartletta, *The Making of Europe. Concept, Colonisation and Cultural Change*, London 1993.

⁵ Np. ks. J. Morawski, *Droga przed Bogiem. Śmierć świętych albo dyspozycja do śmierci dobrej*, Poznań 1698.

(s. 142–159); Riikka Miettinen, „*Lord, have mercy on me*”. *Spiritual Preparations for Suicide in Early Modern Sweden* (s. 160–186). Poprzedza je wspomniana przedmowa, wyjaśniająca cele i wstępne założenia badawcze redaktorów publikacji. Kończy — podsumowanie, zatytułowane: *Preparing for Death. Concluding Remarks* (s. 187–200), które przygotował Bertil Nilsson. Książka zawiera także selektywną bibliografię (s. 201–204) oraz indeksy osobowy i rzeczowy (s. 205–211). Większość z tych tekstów to typowe *case studies*.

W konstrukcji książki przyjęto układ chronologiczny. Otwiera ją esej Kanervy, która bada, w jaki sposób Islandczycy w sagach dyskutowali o sposobach przygotowania się na śmierć, która nie spowodowałaby pośmiertnego niepokoju zwłok. Woods skupia się na jednej osobie, Williamie Wykehamie, biskupie Winchester (1366–1404) i jego długotrwałych przygotowaniach, w tym różnych formach działań wstawienniczych, jak fundacje i legaty nabożne, podejmowanych dla dobra jego duszy. Z kolei Korpiola analizuje spowiedzi na łożu śmierci w kontekście średniowiecznego i wczesnonowożytnego systemu prawnego, a Burdzy omówiła stosunek do problemu zbawienia w Małopolsce, badając szczególnie tradycje katolickie we wczesnym okresie nowożytnym. Warto zauważyć, że o ile funeralne zwyczaje Skandynawów wydadzą się zapewne czytelnikom polskim egzotyczne, to z punktu widzenia wydawców omawianego tomu artykuł polskiej badaczki spełnia tę samą rolę i stanowi otwarcie na zupełnie odmienną rzeczywistość, o czym świadczy poświęcenie mu we wstępnym omówieniu publikowanych tekstów wyjątkowo dużo miejsca (s. 9–10).

Następne trzy artykuły dotyczą wieków XVI i XVII i kultury protestanckiej. Lathinen omawia rachunki na łożu śmierci, a Czaika analizuje problem umiarkowania nieprzygotowanego w świetle wczesnych współczesnych kazań pogrzebowych. Na koniec Miettinen przedstawia problem samobójstw i starań popełniających je osób, aby w jakiś sposób przygotowywać się i odpokutować, gdyż taka śmierć była uważana za czyn wysoce naganny z punktu widzenia etycznego, poważny grzech w oczach teologów i karalne przestępstwo.

Kończący tom esej Nilssona stanowi syntetyczne omówienie głównych wniosków sformułowanych w kolejnych artykułach. Spośród nich najciekawsze wydają się teksty Czaiki i Miettinen, które podejmują całkowicie nieobecne w polskiej literaturze przedmiotu zagadnienie śmierci bez przygotowania, występujące przecież powszechnie w nowożytnej Europie w okresie wojen zewnętrznych, zamieszek wewnętrznych, gwałtów i grabieży (Miettinen). Ze względu na nowatorską problematykę, podjętą w sposób profesjonalny i bez egzaltacji, teksty te zasługują na uważną lekturę i inspirują do podjęcia przez polskich historyków kultury ich kontynuacji w perspektywie komparatystycznej — podobnie jak inne, uboczne lecz interesujące zagadnienia, których nie sposób wymienić ze względu na ograniczoną objętość recenzji. Spośród nich interesującym problemem, omówionym z wykorzystaniem metod interdyscyplinarnych i sygnalizującym nowe perspektywy badawcze, jest np. miejsce czyśćca, przedstawione nie z perspektywy teologicznej, lecz w ramach „geografii świata pozaziemskiego” (s. 11) jako miejsca przebywania poczętych lub

nieochrzczonych dzieci, o czym świadczą odkrycia archeologiczne pochówków dzieci, których niewinność symbolizuje uwieńczenie ich kwiatami (s. 12).

W sumie książka pod redakcją Anu Lahtinen i Mii Karpoli działa odświeżająco, mimo niewielkiej objętości imponuje różnorodnością poruszanych zagadnień i szerokością horyzontów badawczych i jest godna polecenia jako inspiracja do zmodernizowania tradycyjnych nawyków pisania o śmierci w historiografii polskiej z perspektywy eschatologicznej, z pominięciem eksponowanych przez badaczy skandynawskich zagadnień społecznych, prawnych i etycznych. Warta podkreślenia jest, wynikająca z lektury omówionych wyżej tekstów, odmienność podejścia do umierania luteranów, koncentrujących się na uporządkowaniu spraw doczesnych, a zbawienie pozostawiających Bogu, i polskich katolików przywiązujących wielką wagę do rytuałów przygotowania do śmierci pod kierunkiem duchownych w przekonaniu, że ich niedopełnienie nawet w ostatniej godzinie przykładowego życia grozi skazaniem umierającego na potępienie.

Urszula Augustyniak
(Warszawa)